

Dušanka Kovačević

ORGANIZACIJA KPJ U PODGRMEČU ZA VRIJEME NARODNOOSLOBODILAČKE BORBE*

Kada se govori o radu KPJ uoči rata, onda se u cjelini, a naročito za selo, manje može govoriti o organizacionom i statutarnom pitanju, a više o političkom uticaju Partije, koja je naročito od 1935. godine, zahvaljujući širokoj akciji borbe protiv prijeteće fašističke opasnosti, sticala ugled jedne političke partije, koja u svojim stavovima o unutar-njoj situaciji i međunarodnim zbivanjima polazila od interesa radnih ljudi, njihove želje za nezavisnošću, demokratijom i socijalnom pravdom.

Mada je i na Petoj konferenciji KP Jugoslavije za Bosnu i Hercegovinu, a naročito na Petoj zemaljskoj konferenciji KPJ, veoma zaoštreno pitanje prijema novih članova u KPJ i SKOJ, sprovođenje ovih zaključaka imalo je mnogo više rezultata u gradovima nego na selu. Približno se može ocijeniti da je u broju od 250 članova KPJ u Bosanskoj krajini na seljake otpadalo oko 50 članova. Time se sigurno ne može izraziti ni ugled, ni uticaj Partije, kao ni političko raspoloženje seljaka, njihov odnos prema postojećem stanju u zemlji, koje je za ovaj najbrojniji sloj stanovništva značio socijalno-ekonomsku bijedu, prosvjetno-zdravstvenu i opštu zaostalost. Zbog duboke ilegalnosti Partije, neprestane brige režima, građanskih partija, vjerskih institucija da sačuvaju uticaj na seljaštvo rad komunista na selu bio je skopčan sa velikim poteškoćama. Ako bi se analizirao nastanak pojedinih partijskih organizacija, ili drugih oblika djelovanja KP na selu, bilo bi uočljivo da su ih najčešće stvarali učitelji-komunisti, studenti rodom iz pojedinih sela, zatim seljaci koji su za vrijeme boravka u fabrikama, rudnicima i šumskim manipulacijama dolazili u vezu sa radničkim pokretom i postajali simpatizeri KPJ ili članovi KPJ.

* Saopštenje podneseno na naučnom skupu »Podgrmeč u NOB. Skup je održan u Bosanskoj Krupi od 10. do 12. decembra 1979. godine. U posebnom radu o okružnoj konferenciji KPJ za Podgrmeč, autor će izvršiti rekonstrukciju mreže partijske organizacije.

Na Petoj pokrajinskoj konferenciji KP Jugoslavije za Bosnu i Hercegovinu bilo je na užem teritoriju Bosanske krajine 15 seoskih partijskih organizacija.¹⁾ U ovom radu ne pominje se partijska organizacija u selu Gudavac na krupskom srezu, koja je djelovala u tri susjedna sela. Iako organizaciono neoformljena, u selima Buševici, Blatnoj, Čadavici i Ruiškoj djelovala je grupa komunista, koju je okupljao iskusni revolucionar Simo Bjelajac, poslije svog dolaska u rodni Bušević kuda je bio protjeran kao komunista.

Rad ovih komunista ima veliki značaj za razvoj partijskih organizacija i razvoj ustanka u Podgrmeču. Kao domaći i ugledni ljudi, uživali su povjerenje naroda, poznavali političko raspoloženje, što im je omogućavalo da šire krug simpatizera i saradnika KPJ, da ih uključuju u politički rad i akcije.

Pored toga, iz podgrmečkih sela nalazio se jedan broj omladine na školovanju u gradovima sa razvijenijim radničkim i antifašističkim pokretom. Pod uticajem komunista oni su postajali nosioci ideja o boljem i pravednijem društvu, obavještavali narod o borbi radnika i omladine, donosili naprednu literaturu itd. U ustaničkim danima ovi omladinci bili su ozbiljan faktor u širenju ideja narodnooslobodilačkog pokreta i nosioci linije KPJ prema okupatorima i domaćim izdajnicima.

Vojnici bivše jugoslovenske vojske, koji su izbjegli zarobljeništvo i vratili se svojim kućama, jedan broj i sa oružjem, bili su nosioci nezadovoljstva zbog izdaje koju je izvršio kralj i vladajući režim, shvatajući da je narod izigran u najtežem trenutku i prepušten sam sebi. Nezadovoljstvo sa socijalnim položajem u kakvom su živjeli ljudi ovog kraja i koje je stalno tinjalo, sada je prerastalo u svijest da je i taj oskudni život iz temelja poremećen i ugrožen.

Oblasno partijsko savjetovanje na Šehitlucima, formiranje oblasnog vojnog rukovodstva, postavljanje vojnih povjerenika u većini srezova Bosanske krajine, upućivanje proglašenja CK i drugih partijskih materijala, prikupljanje oružja, upućivanje kompromitovanih komunista iz sredine gdje im je prijetila opasnost od hapšenja na rad u druge krajeve, obilazak terena od najodgovornijih ljudi i usmeno prenošenje direktiva za pripremu ustanka, stvaranje partijskih rukovodstava od mlađih, nekompromitovanih ljudi u okupiranim gradovima — govore o mobilnosti partijske organizacije Krajine u pripremi ustanka.

Ustaški zločini nad srpskim stanovništvom koji su prijetili istrebljenjem naroda ubrzali su podizanje ustanka, dali mu ogromnu širinu, naročito u ovim krajevima gdje je za kratko vrijeme uništeno desetine hiljada ljudskih života. Mada programski usmjeren na zaštitu najosnovnijih ljudskih prava za život, ustanak je tokom vremena mogao biti uspješan pod uslovom da prihvati osnovne postavke narodnooslobodilačkog pokreta — u prvom redu ideju o zajedničkoj borbi Srba, Hrvata i Muslimana. Za mnoge organizatore ustanka, bez obzira što nisu bili komunisti, ta ideja bila je jasna od početka. Iako u Podgrmeču u početku ustanka nije bilo većeg broja komunista, ne treba zanemariti veze koje su ustanici stvarali sa snagama u oslobođenom Drvaru, gdje je

¹⁾ Dana Begić, *Peta pokrajinska konferencija Jugoslavije za Bosnu i Hercegovinu*. Prilozi Instituta za istoriju, br. 3. Sarajevo 1967, str. 145—166.

razvijen širok organizacioni rad u jedinicama i na slobodnoj teritoriji, stvarani prvi organi vlasti, informativna štampa, koja je naročito mnogo doprinijela izgradnji zajedničkih stavova u ustanku u Bosanskoj krajini.

Činjenica da u borbi protiv okupatora učestvuje Sovjetski Savez sa svojom Crvenom armijom, kao i kasnije stvaranje antihitlerovske koalicije, imalo je snažnog uticaja, kako na borbeni moral naroda, tako i na političko shvatanje ustanika o ciljevima borbe koja se vodi. Sa sigurnošću se može reći da je mnogo više od slavenskog osjećanja jedinstva sa Rusijom, izbijalo osjećanje povjerenja u radničko-seljačku Crvenu armiju, u zemlju radnika i seljaka. U prvim ustaničkim četama postavljani su, po ugledu na Crvenu armiju, politički komesari, čime se davalo obilježje karakteru ustanka i vojske koja u njemu niče. To takođe govori o nastojanju komunista i simpatizera radničkog pokreta u ustaničkim redovima da vojne jedinice ustanka organizaciono i politički budu u skladu sa platformom NOP pod rukovodstvom Partije. Pored toga, neke ustaničke jedinice (odred u Majkić Japri) su već polovinom avgusta uspostavile vezu sa Drvarom, pa su po ugledu na tamošnju organizaciju uzeli naziv gerilac, birali političkog komesara itd.²⁾

Zanimljiv je podatak da su nakon oslobođenja pojedinih sela, umjesto seoskih knezova, birani kao organi vlasti »komesari«, na primjer, u Gudavcu, Gornjoj i Donjoj Suvaji, što je vjerovatno učinjeno pod uticajem komunista iz ovih sela.³⁾ Stojan Makić, govoreći o formiranju prvog seoskog odbora u Majkić Japri navodi da je, čitajući Ustav SSSR-a, došao na ideju »da bi bilo najbolje na sličan način organizovati posao u organima vlasti u ustanku«. ⁴⁾

Taj rad odvijao se u uslovima kada još nije bilo partijskih rukovodstava na terenu, a veze sa Oblasnim komitetom nisu funkcionisale. Ovi komunisti radili su po svom iskustvu i na osnovu oskudne partijske literature sa kojom su raspolagali. Događaji usred kojih su se našli prevazilazili su njihovo brojčano stanje i njihovu organizaciono-političku pripremljenost. Okolnost da su djelovali na užim lokalitetima oslobođene teritorije ili u manjim ustaničkim jedinicama takođe je sužavala mogućnost djelovanja na cijeloj ustaničkoj teritoriji. Ali, uloga ovih malobrojnih i u većini mladih i neiskusnih kadrova, bila je velika. Oni su dosljedno stajali na pozicijama jedinstva Srba, Muslimana i Hrvata, borili se protiv nasilja i šovinističkih ispada protiv muslimanskog i hrvatskog stanovništva. Koliko je u oslobođenim selima Podgrmeča bilo aktivista revolucionarnog radničkog pokreta ubjedljivo pokazuje podatak da je samo u oktobru 1941. godine primljeno na dva sastanka 22 nova člana Partije. Bili su to skojevci i simpatizeri koji su se u toku ustanka vidno istakli u političkom radu i vojnim akcijama. Tako je na sastanku u Velikoj Ruiškoj krajem oktobra primljeno 18 drugova i drugarica za članove Partije, dok su na sastanku članova Partije i simpa-

²⁾ *Podgrmeč u NOB*, Stojan Makić: *U Majkić Japri*, knj. I, Beograd 1972. (str. 734).

³⁾ Članak Dane Babića: *Od seoskih komesara do partizanske opštine u Suvaji — Bosansko-krupska opština u ratu i revoluciji*, Isto, knj. III, str. 102.

⁴⁾ *Podgrmeč u NOB*, Stojan Makić: *U Majkić Japri*, Isto, str. 740.

tizera u Majkić Japri primljena 4 druga u članstvo Partije. U septembru je formirana partijska ćelija u Lušci Palanki koja je brojala 6 članova. Ćeliju je organizovao Ilija Došen. Pored toga, iz Bosanske Krupe i Bosanskog Novog izišlo je oko desetak komunista na oslobođenu teritoriju. Od 12. septembra boravio je u Podgrmeču štab takozvane Krajiške divizije, čiji je komandant bio Danko Mitrov. U zaštitnici tog Štaba, bilo je nekoliko komunista iz Banje Luke.

Poslije ulaska u Drvar, u septembru mjesecu 1941. godine, italijanska okupatorska vojska u toku oktobra zaposjela je i garnizone u Bosanskom Petrovcu, Ključu, Sanskom Mostu, Bihaću, Bosanskoj Krupi i Otoki. Tako je podgrmečka ustanička teritorija sa svih strana bila okružena italijanskim garnizonima osim Bos. Novog koji je spadao u zonu njemačkih okupatora. Poznata italijanska politika pokušaja slamanja ustanka, u čijim su redovima bili uglavnom Srbi, pomoću parola da su oni došli kao prijatelji i zaštitnici srpskog naroda, pojavila se u ovom planinskom kraju na pragu zime, u vrijeme kada je veliki broj porodica, čije su kuće zapaljene u ustaškim akcijama u ljeto 1941. godine, živio u bajtama, veliki broj stanovnika bio istrijebljen u ustaškim zločinima, grmečka sela bila puna izbjeglica koje su bježale sa okupirane teritorije, ustanička vojska bila slabo opremljena i oružjem, i odjećom i obućom, a pored toga još nedovoljno vojnički organizovana i politički heterogena. Italijanski oficiri nastojali su da dođu u kontakt sa ustaničkim komandantima, bilo putem usmenih razgovora ili pisama, pozivali stanovnike ovih sela da dođu u gradove sa svojim proizvodima, obećavali im snabdijevanje tekstilom, solju, duvanom, petrolejom, pa čak poklanjali i so da se podijeli srpskim seljacima. Treba reći da je oskudica u soli bila veliki problem Podgrmeča, naročito u jesen i zimu, kada je trebalo usoljavati meso i sušiti ga za zimnicu, a za njom su osjećali potrebu i ljudi i stoka u svakodnevnoj ishrani. Po selima su se pojavili šverceri sa duvanom, soli i drugim namirnicama u kojima se oskudijevalo. Kao cijenu za »zaštitu Srba« od ustaša, za normalizovanje privrednog života putem nesmetanog dolaska seljaka u gradove pod talijanskom okupacijom, italijanski okupatori tražili su nesmetano kretanje u Podgrmeču i Grmeču, sa pravom eksploatacije šumskih bogatstava i boksitne rude u ovom kraju. U kontaktu sa kolebljivim ustaničkim vođama i reakcionarnim seljacima, oni su predlagali istrebljenje komunista i stvaranje četničkih vojnih organizacija. To je bio plan slamanja ustanka pod rukovodstvom Komunističke partije i prevođenje ustaničkih jedinica Podgrmeča u tabor kontrarevolucije. Složena situacija u kojoj su se našla rukovodstva, partijske organizacije, kao i drugi svjesni antifašisti Podgrmeča, zahtijevala je pojačavanje najšireg političkog rada u vojsci i na terenu. Takođe je bilo prisutno uključivanje u takav rad najširih snaga naroda i vojske u obračunu sa velikosrpskim četničkim elementima koji su širili propagandu u korist sporazumijevanja sa Talijanima, sabotirajući oružane sukobe sa talijanskim okupatorima koji su, s vremena na vrijeme, u većim ili manjim jedinicama čak izlazili i na oslobođenu teritoriju. Iako se na čitavom frontu, suočenom sa talijanskim okruženjem izvjesno duže vrijeme osjećalo zatišje, ali ono se ne može poistovećivati sa totalnim oportunistom i pokoleba-

nošću jedinica. U tom smislu može se govoriti o nekim četama koje su imale najisturenije položaje prema Talijanima, a njihovi rukovodioci bili pročetnički orijentisani (na primjer, Radićka četa na čelu sa Danom Uzelcom, čiji su se predstavnici u nekoliko navrata sastajali sa talijanskim oficirima i nastojali da svoje stavove nametnu vojsci i narodu svojih sela).

Protalijanska propaganda reakcionarnih velikosrpskih elemenata ponovo je oživljavala i zaoštravala borbu protiv Muslimana i Hrvata, koja se ogledala i u pokušajima ubijanja pojedinih Muslimana koji su se nalazili na terenu Podgrmeča (ubistvo Muhameda Bajrića, pokušaj ubistva Hajre Kapetanovića i pokušaj napada na vojno-politički kurs koji je održan u Duboviku). Politički rad u vojsci i pozadini dobio je karakter političke mobilizacije naroda u raskrinkavanju, političkoj i moralnoj izolaciji nosilaca talijanaštva i četničke ideologije. Osuda četništva i talijanštva na taj način pretvorila se u svenarodnu akciju. U svemu tome isticala se želja naroda da ne ostane bez svoje vojske, kao i odlučna namjera većine ustanika da ne ostanu bez oružja. Vjekovno iskustvo naroda da tuđin koji zaposjeda rodnu zemlju ne može biti prijatelj, a oni koji ga podržavaju ne mogu biti prijatelji naroda, lako se spojilo sa stavom KPJ o značenju italijanske propagande i razloga njihovog dolaska na ovaj teren.

Uloga komunista i njihovih simpatizera u ustaničkoj vojsci u Podgrmeču zavisila je od njihove aktivnosti i sposobnosti da utiču na masu boraca, kao i od stava vojnih rukovodilaca ustaničkih jedinica. Narod je, dižući se na ustanak birao vojne rukovodioce iz redova ljudi koji su imali vojno znanje i iskustvo, hrabrost i spremnost za borbu. Bili su to većinom ljudi iz nižeg oficirskog i podoficirskog sastava bivše jugoslovenske vojske. Najistaknutiji među njima, mađa nisu bili članovi Partije, bili su svjesni najosnovnijih stavova KPJ u ustanku, među koje spada i odnos prema Hrvatima i Muslimanima. I oni sami, kao vojnici, bili su duboko razočarani izdajom vojnog i političkog rukovodstva stare Jugoslavije. U ustanku su bili nosioci najboljih borbenih tradicija naroda svoga kraja, a politički veoma bliski stavovima KPJ i platformi NOP-a. Njihova čestitost i vjernost narodu dovela ih je brzo na pozicije narodno-oslobodilačkog pokreta, što se ispoljilo, kako u prihvatanju organizacionih mjera u izgradnji vojnih jedinica, prihvatanju političkih komesara, stvaranju partijskih i skojevskih organizacija, tako i prihvatanju političkih stavova KPJ. Svoju oficirsku čast i zakletvu oni su stavili u službu svoga naroda i revolucije. 1942. godine najpoznatiji i najспособniji komandanti podgrmečkih jedinica postali su članovi KPJ. Od vođa ustanka postajali su komandanti revolucionarne armije. Svi ti događaji zgusnuti su u nekoliko mjeseci razvoja ustanka i narodnooslobodilačke borbe. Ovaj preokret dešavao se u dramatičnim mjesecima krize ustanka u vrijeme dolaska talijanske vojske u Bosansku Krupu, Sanski Most, Bihać, Liku, u vrijeme zaposjedanja slobodnog Drvara od strane talijanske fašističke vojske, u vrijeme kada italijanski okupatori provode smišljeni plan o takozvanoj zaštiti srpskog naroda od ustaša, ne intervenišu ni kada četnički elementi vrše nasilja i zločne nad muslimanskim stanovništvom i povezuju se sa velikosrpskim šovinističkim elementima, u cilju slamanja ustanka i razoružanja ustanika.

Okružni komitet KPJ, formiran u oktobru mjesecu 1941. godine, zajedno sa većinom partijskog kadra, bilo da se nalazio u vojsci ili na oslobođenoj teritoriji nije, u vojničkom pogledu, predstavljao nikakvu snagu. Okružni komitet KPJ za Podgrmeč bio je formiran u sljedećem sastavu: tri Muslimana, uključujući i sekretara Okružnog komiteta koji je uzeo srpsko ime i prezime i dvije drugarice srpske nacionalnosti. Njihova snaga bila je u poznavanju linije Partije i dubokog uvjerenja da za taj put vrijedi živjeti i umrijeti i u neokaljanosti imena Komunističke partije kroz decenije duboke ilegalnosti, velikih žrtava, koje je dala u borbi za rješavanje nacionalnog pitanja, za odbranu nezavisnosti Jugoslavije. Sa istinskim borcima za slobodu naroda nije bilo teško naći zajednički jezik.

Zasluga Okružnog komiteta za Podgrmeč, a naročito sekretara Komiteta, je u tome, što je suzbio pojavu mjestimičnih lijevih skretanja, obračuna sa neprijateljskim elementima bez obavještanja javnosti, a isto tako u naporu da obuhvati političkim radom vojsku i čitav narod. Na taj način, legalizovana je i postala stvar čitavog naroda borba protiv četničkih elemenata i talijanaša, njihova osuda i uklanjanje sa rukovodećih položaja u vojsci i u narodnooslobodilačkim odborima. U tome je Okružni komitet Podgrmeča imao veliku pomoć Oblasnog komiteta KPJ, naročito Đure Pucara Starog i Osmana Karabegovića, koji su u toku 1941. godine dva puta dolazili na teren Podgrmeča, kao i dr Mladena Stojanovića, koji je svojim dolaskom zajedno sa članovima Oblasnog komiteta, svojim susretima sa vojskom i narodom u nizu sela i jedinica, doprinio sređivanju političkih prilika u ovom kraju.

Partijski radnici na Podgrmeču postizali su uspjehe snagom i autoritetom argumenata i neumornim radom da što veći broj ljudi ne samo ubijede u pravilnost linije Partije, nego da ih uključe u redove Partije i SKOJ-a, kao i druge antifašističke organizacije koje su stvarane u toku rata, a o kojima će biti više riječi u toku daljeg izlaganja. U tom radu bili su od izuzetnog značaja komunisti sa ovog terena, koji su u radu na stvaranju raznih organizacija, imali veliku ulogu. Do Oblasnog savjetovanja u Skender Vakufu u februaru 1942. godine, broj komunista na podgrmečkom okrugu utrostručen je. Još više je povećan broj članova SKOJ-a. Partija je prodrla svojim organizacionim formama u većinu oslobođenih sela i time stvorila uslove za stvaranje novih partijskih i skojevskih organizacija. Povećao se broj partijskih aktivista u vojsci, bilo slanjem članova Partije i SKOJ-a u oružane jedinice, bilo prijemom novih članova KPJ iz redova ustanika. Veliku pomoć pružili su i komunisti iz Drvara i okoline, koji su nakon ulaska Italijana u Drvar došli u Podgrmeč. O tome govori i prijem na koji je naišao u Podgrmeču dr Mladen Stojanović. On je bio u narodu Podgrmeča poznat prije rata kao humani narodni ljekar. Bio je istaknut kao pravedan čovjek i pristalica narodnog pokreta. Samo u devet većih sela u Podgrmeču Mladena je dočekalo oko 7 hiljada ljudi⁵⁾ U Podgrmeč je došao u svojstvu komandanta Operativnog štaba za Bosansku krajinu i jednog od proslavljenih organizatora narodnog ustanka na Kozari. Njegov boravak u Pod-

⁵⁾ Dr Dušan Lukač, *Ustanak u Bos. krajinu*, Beograd 1967, str. 290.

grmeču ostavio je vidan trag. On je ubrzao akciju oformljavanja narodnooslobodilačkih jedinica, stvaranje jedinstvenog stava prema italijanskom okupatoru i drugim političkim problemima koji su bili u toku. Razumije se da time nisu riješeni svi problemi. Iz prostog razloga što je uspjeh partijske linije zavisio od mijenjanja svijesti ljudi, a to je dugotrajniji proces koji mogu da ubrzaju pojedini autoriteti, ali ne mogu da zamijene sve one napore i snage koji su potrebni da se organizaciono i idejno učvrsti i dosljedno sprovede sve ono što je sadržavao tadašnji trenutak razvitka ustanka i revolucije na koji je ukazivala KPJ.

Period nadiranja četništva pod skutom italijanske fašističke vojske vremenski je imao epizodni karakter u Podgrmeču. Iz njega je Partija izašla sa političkim uspjesima i iskustvima koji su ostali trajna vrijednost u daljem razvoju narodnooslobodilačkog pokreta u Podgrmeču. Činjenica da je prvi neposredni sukob sa talijanskim okupatorom uslijedio tek u decembru 1941. godine, a negdje tek 1942. godine, ne može uticati na ocjenu političkog stanja u vojsci i u narodu u tom periodu.

Izuzetno snježna zima 1941/42. godine prikovala je italijanske jedinice u garnizone. To kao i činjenica da su četnici oklijevali sa svojim akcijama pružilo je mogućnost konsolidacije i organizacionog sređivanja ustaničkih jedinica i snažnoj političkoj akciji u vojsci i narodu u obračunu sa četničkim izdajnicima. Neki od najekstremnijih pristalica saradnje sa italijanskim okupatorom i nosiocima četnike kontrarevolucionarne organizacije pod uticajem raspoloženja vojske i naroda bili su prisiljeni da napuste podgrmečku teritoriju gdje su doživjeli puni politički poraz.⁶⁾

U toku svog boravka na području Podgrmeča koji je trajao oko mjesec i po dana, dr Stojanović je zajedno sa Osmanom Karabegovićem i drugim vojnim i političkim rukovodiocima ubrzao proces reorganizacije vojnih jedinica, njihovo uključivanje iz zatvorenih odreda, koji su se formirali u okviru pojedinih sela, stvorenih radi odbrane svoje najbliže okoline, ponegdje organizovanih kao smjenaška vojska, u pokretne vojne jedinice sa jedinstvenim rukovodstvom, jednakim amblesima, vojničkim pozdravom i partizanskom zakletvom.

U toku decembra — druga polovina — održana je prva okružna partijska konferencija u Podgrmeču. U nedostatku zapisnika sa ove konferencije i drugih pouzdanih izvora prisiljena sam da se pouzdam u svoje sjećanje o toku konferencije. Održana je u kući Soje Čopić i na njoj je prisustvovalo oko dvadeset vojnih i političkih rukovodilaca sa terena Podgrmeča. Prisustvovali su još i Đuro Pucar Stari i Osman Karabegović u ime Oblasnog komiteta, kao i dr Stojanović, koji je tada boravio u Podgrmeču. U svom referatu sekretar OK govorio je o radu Komiteta, o postignutim uspjesima u političkom radu u narodu i vojsci, o razvoju partijskih organizacija, SKOJ-a i masovnih organizacija, o radu u vojsci, o problemima kadrova i opštoj političkoj situaciji u Podgrmeču, ukazujući na političke teškoće koje nisu savladane. Međutim,

⁶⁾ Iz zapisnika konferencije u Skender Vakufu. (Arhiv Bos. krajine, B. Luka — ABK).

ocjene koje su u svojim diskusijama dali, naročito Mladen Stojanović i Osman Karabegović, bile su veoma oštre. Odnosile su se u prvom redu na to da još nije započela borba sa talijanskim okupatorom, što je potvrda da u vojsci vlada kolebljivost, da je to oportunistički stav prema Talijanima, da nije bilo dovoljno političkog rada u jedinicama. Naročito je kritikovan nedovoljan rad nekih političkih komesara u vojnim jedinicama, njihovo nevojničko ponašanje (bez uniforme i opasača, bez iskustva u vojnim znanjima itd.), a isto tako iznesena je ocjena o nedovoljnom angažovanju komiteta u političkom radu, naročito u vojsci.

Mnoge od ovih ocjena nisu vodile računa da se radilo o procesu koji je bio u toku, nego kao nedovoljan rad. U vojne jedinice slat je kadar političkih komesara koji su imali nešto više ili manje školskog obrazovanja, često bez osnovnog vojnog znanja i iskustva. Ali, bili su to mladi komunisti sa osnovnim poznavanjem partijske linije, a neki i sa određenim teoretskim znanjem iz marksističke teorije i političke prakse. U pojedinačnim slučajevima, zadaci koji su postavljeni pred njih prevazilazili su njihove mogućnosti da vrše ovakve funkcije. U daljnjem razvitku ustanka, politički komesari su izrastali iz boračkog sastava, iz redova politički najzraslijih i u borbama istaknutih vojnika pojedinih jedinica. Za njih su 1942. godine organizovani posebni vojno-politički kursevi.

Bez namjere da se uplicem u analizu vojnih uslova za otpočinjanje borbi sa italijanskim okupatorom treba imati u vidu da su partizanske jedinice u to vrijeme bile u reorganizaciji, da su bile formirane kao vojska kojoj je osnovni zadatak bio odbrana slobodne teritorije, odnosno čak jedinim dijelom samo svojih sela. Bilo je previše smjela i površna ocjena da se radilo o oportunizmu prema talijanskom okupatoru. Takva ocjena mogla se odnositi na pojedince u ustaničkoj vojsci. Sigurno je da bi svaki pokušaj prodora talijanske vojske na oslobođenu teritoriju izazvao vojne akcije partizana. Rukovodeći vojni kadar nije se zavaravao propagandom talijanskih okupatora da su »došli da čuvaju srpski narod od ustaških pokolja«. Ali, italijanska politika, u skladu sa takvom propagandom, da ne preduzimaju vojne akcije protiv ustanka, nije jedini razlog nedovoljnoj ofanzivnosti prema ovom okupatoru. Vojni rukovodioci su morali imati na umu i uslove u kojima bi otpočeli sukobe sa Italijanima. Počinjalo je zimsko doba, sa izuzetno teškim snježnim padavinama. Moralo se u slučaju partizanskih akcija na italijansku vojsku, računati sa odmazdom koja bi se najvjerovatnije izrazila u paljenju i uništavanju sela, što bi i narod i vojsku dovelo u težak položaj. Time bi sigurno više izgubili nego dobili u političkom pogledu, jer bi teškoće izazvane na taj način dovele do demoralizacije stanovništva i vojske, a samim tim i do oseke ustanka. Razvoj događaja, nakon prebrođavanja krize koja se pojavila sa dolaskom talijanske vojske, omogućuje mi da zauzmem ovakvo stanovište. Vezujem ga samo za Podgrmeč u kome su vojno-političke prilike bile srećnije nego na terenima gdje je okupator našao saradnike za svoje mračne namjere.

Kao učesnik u tim zbivanjima, osjećam potrebu da pokušam objasniti kako je nama komunistima uspjelo da za veoma kratko vrijeme savladamo ne samo djelatnost četničkih elemenata, nego i pojave koleb-

ljivosti i oportunističnosti u momentu kada se, umjesto ustaškog noža koji je Podgrmeč tako stravično osjetio, pojavio drugi okupator koji je nudio zaštitu i mnogo šta u čemu je narod oskudijevao. Nije bilo soli, petroleja, obuće, tekstila, sapuna, duvana itd. Rekla bih da se narod diže na bunu onda kada shvati da je to jedini put kojim se može ići. A narodi Jugoslavije, uključujući i narod ovog kraja, do kraja su ispili gorku čašu iskustva. Sav predratni život, a onda okupacija i zbivanja u njoj, beskrajne žrtve koje je dao, mogli su dati samo jedan plod: nemirenje sa prošlošću, ni sa onim što nudi četništvo pod skutom italijanskog okupatora. Oružje koje su imali i nejakta sloboda koje su se domogli, bili su predragocjeni jer su skupo plaćeni. Partija je pred njima otvarala put-borbe do konačne pobjede — težak, zavisan od naroda i njegove svijesti. Na tom velikom raskršću vojska i narod Grmeča bratimili su se sa revolucijom.

Oblasna partijska konferencija u Skender Vakufu, održana od 21—23. februara 1942. god., bila je u znaku objedinjavanja partijskog rada pod rukovodstvom Oblasnog komiteta za Bosansku krajinu, stvorenog 1940. godine. Tada je već prošlo sedam mjeseci od početne oružane borbe protiv okupatora i izdajnika. U vojnim jedinicama bilo je više od devet hiljada ustanika. Jedno od osnovnih pitanja kojima se bavila konferencija, bila je pojava četništva, kao odjek dolaska talijanskog okupatora u pojedine garnizone, zbog čega su na površinu smjelije počele izlaziti sve one neprijateljske snage u redovima ustanika koje su bile protiv rukovodeće uloge Partije i svega onoga što se pod njenim rukovodstvom formiralo u vojsci i na oslobođenoj teritoriji. Izvan te krize našla se jedino teritorija Kozare, jer su srezovi koje je obuhvatala u ratu bili u zoni njemačkog okupatora.

Velika uloga konferencije u Skender Vakufu je u tome što je na njoj započet proces identifikacije četništva sa kontrarevolucijom i kolaboracionizmom, otkrivajući već započete veze velikosrpskih elemenata u redovima ustanika ne samo sa talijanskim okupatorom, nego i njihovu saradnju sa ustašama i njemačkim okupatorom. Mišljenje da se radi o nekom unutarnjem sukobu među ustanicima koji se može prevazići političkim radom i ubjeđivanjem moralo se povući pred činjenicom kolaboracije četničkih elemenata sa okupatorima i ustašama i njihovim zajedničkim akcijama protiv narodnooslobodilačkog pokreta. Činjenica da se radi o kontrarevolucionarnoj, izdajničkoj akciji dovela je na samoj konferenciji do pojave klasnog zaoštavanja ovog pitanja — bilo je diskusija koje su frontalno napadale kulake, žandare u ustaničkim redovima itd. One su imale djelimično uporište i u političkom referatu u kome je, između ostalog, rečeno da »narodnooslobodilački front treba klasno pročistiti, treba iz njega izbaciti sve one elemente koji bi sutra bili protiv nas«. ⁷⁾

Međutim, ta odstupanja od platforme NOP-a bila su pojedinačna i nisu imala uticaja na konačne zaključke konferencije koji se, pored ostalog, mogu izraziti i jednom rečenicom Đure Pucara Starog koju je

⁷⁾ Isto.

iznio u svojoj diskusiji: »Danas se mi borimo protiv okupatora i njegovih slugu. Ne borimo se za sovjetsku vlast«.

Dolazak Lepe Perović člana PK KPJ za BiH, koja je donijela stavove konferencije PK u Ivančićima na kojoj je prisustvovao i drug Tito, o čemu je podnijela izvještaj na sastanku održanom u Aginom Selu, odmah nakon konferencije u Skender Vakufu, još je više doprinio jasnoj liniji krajiških komunista u borbi za najšire okupljanje svih rodoljubivih snaga u borbi protiv okupatora i njihovih sluga — ustaša i četnika.

U vrijeme Oblasne konferencije u Skender Vakufu u Podgrmeču je već završen krizni period iz koga je izašla neorganizovana vojska u kojoj je sve više rastao broj članova KPJ i SKOJ-a. Treba istaći da je većina političkih radnika u vojsci i na terenu bila veoma mlada i neiskusna, suočena sa ogromnim zadacima. Baš tada je došla do izraza istinska patriotska svijest ogromne mase boraca i njihovo povjerenje u liniju Partije. Sa punim pravom se može reći da je u daljem toku narodnooslobodilačke borbe i revolucije ovaj kraj bio »važno uporište snaga oslobodilačkog rata i revolucije.«^{7a)}

U tom vremenu stvorene su ili brojno ojačane partijske organizacije i u vojnim jedinicama i na terenu. Na konferenciji u Skender Vakufu iznesen je podatak o 80 članova KPJ u Podgrmeču. Taj broj se odnosi na partijske organizacije na terenu. Šefket Maglajlić, prvi sekretar Okružnog komiteta za Podgrmeč navodi da je početkom 1942. godine na oslobođenoj teritoriji bilo 120 članova KPJ, što bi, vjerovatno, bio odgovarajući broj članova i u vojsci i na terenu.⁸⁾

U toku 1942. godine stvoreni su sreski komiteti u sva tri podgrmečka sreza, kao i opštinski komiteti u svim opštinama na oslobođenoj teritoriji.

Krajem 1941. godine i u toku 1942. postepeno se razdvajaju u vojsci i na terenu partijske organizacije koje su jedno vrijeme djelovale jedinstveno. Ove organizacione promjene omogućile su brz porast članova KPJ, kako u vojsci, tako i na terenu.

1942. godina bila je godina velikih vojno-političkih uspjeha u Bosanskoj krajini. Te godine formirane su na terenu Podgrmeča II, VI i Osmu udarna brigada. Pored stalnog brojnog jačanja ovih jedinica, rasla je i njihova organizovanost, disciplina, pokretnost, vojno iskustvo i politička zrelost boraca. U tom pogledu znatnu pomoć pružao je i Vrhovni štab koji se nalazio na terenu Krajine i Operativni štab za Bos. krajinu. Oslobođanjem nekoliko važnih neprijateljskih uporišta — Prijedora, Bos. Krupe, Cazina i Bihaća stvorena je široka oslobođena teritorija koja je bila izvor novih boraca, većeg uticaja narodnooslobodilačkog pokreta na narod tih krajeva, stvaranje partijskih organizacija, kao i organizacija omladine i žena. Sve to je omogućilo neposredne veze Srba, Hrvata i Muslimana, stvaranje uzajamnog povjerenja i borbenog jedinstva. Svi ti događaji bili su težak vojni, politički i ekonomski udarac za okupatora i njihove pomagače.

^{7a)} Đuro Pucar-Stari: *Zarište i uporište NOR, Podgrmeč u NOB*, knjiga 3, str. 5.

⁸⁾ Šefket Maglajlić: *Partijska organizacija Podgrmeč 1941—1942, Podgrmeč u NOB-u*, knjiga 2, str. 5.

U vrijeme proširenja slobodne teritorije nakon oslobođenja Bos. Krupe, Otoke, Bužima i niza drugih sela sa zadatkom da politički rade u narodu, da organizuju izbore narodnooslobodilačkih odbora, da organizuju partijske i skojevske organizacije. U Bos. Krupi koja je bila slobodna tri mjeseca, za to vrijeme je imao sjedište Sreski komitet KPJ i SKOJ-a, a u to vrijeme formiran je i Sreski narodnooslobodilački odbor sa sjedištem u Bos. Krupi.

Nakon ponovnog zauzimanja ovih terena od neprijatelja, jedan dio ljudi ostao je da radi u ilegalnosti, dok su oni koji su se istakli u javnom radu morali povući na oslobođenu teritoriju.

Mlada partijska organizacija Podgrmeča brzo se osposobljavala ne samo za rad na svom terenu, nego je, sa širenjem slobodne teritorije, bila u stanju da izdvaja kadrove i za druge terene gdje je partijska organizacija bila nerazvijenija, bilo da se radi o vojnim jedinicama ili radu na terenu. Praksa slanja kadrova tamo gdje su najpotrebniji bila je uobičajena za sve vrijeme rata. Većina komunista koji su 1941. godine došli u Podgrmeč ili neki drugi kraj po zadatku Partije bili su često raspoređivani na druge terene, slani i u vojne jedinice i na druge zadatke. Vrlo brzo to je postala uobičajena praksa i kad je riječ o domaćem kadru komunista. Oni su slani na rad u druge opštine na terenu, zavisno od potreba političkog rada; raspoređivani su i na druge srezove ili okruge (naročito u centralnu Bosnu). Ponašanje ovih mladih komunista, među kojima je bilo i djevojaka, govori o njihovoj velikoj disciplini i odgovornosti, kao i o velikom povjerenju Partije u ove mlade snage koje su izrastale i sazrijevale u neprestanom naporu zemlje i naroda u borbi za slobodu i društveni preobražaj.

U toku 1942. godine započeli su sa radom i partijski kursevi. Prva dva kursa održana su u Hašanima, a drugi u Jasenicima. Na kurseve su upućivani najbolji aktivisti Partije iz sreskih i opštinskih komiteta KPJ, sekretari partijskih organizacija i članovi skojevskih rukovodstava. Teme kurseva bile su: razvitak društva, KPJ (razvitak radničkog pokreta, teorija Partije, organizaciono pitanje), nacionalno pitanje, seljačko pitanje, Linija naše partije, oslobodilački rat, o Sovjetskoj Državi, fašizam, zatim teme o NOV, NOO, SKOJ-u, AFŽ-u. Partijski aktivisti iz Podgrmeča učestvovali su i na kursovima koji su održavani u Smoljanima, dva u Drvaru, dva u Bihaću, itd. Kroz ove kurseve prošlo je preko 200 članova KPJ iz odreda, brigada i partijskih rukovodstava sa terena Bos. krajine.⁹⁾

Malobrojna marksistička literatura teško je mogla zadovoljiti potrebe ideološkog uzdizanja kadrova, što je bilo obavezno ne samo za one koji su slani na kurseve, nego je to bio zadatak svakog komunista — »da radi sam nad sobom«, kako se tada govorilo. Teme o liniji KPJ u narodnooslobodilačkoj borbi obrađivane su pomoću članaka u »Proleteru« i »Borbi«. Pa i pored oskudice u knjigama i veoma niske školske spremne velikog broja članova KPJ, postizani su vidni rezultati u ideološ-

⁹⁾ Krsto Popivoda: *Marksističko obrazovanje partijskih kadrova*, »Komunist«, Bgd. 1978, str. 38.

kom podizanju i osposobljavanju ljudi za razne političke i društvene funkcije.

U toku narodnooslobodilačke borbe na teren Podgrmeča dolazili su neprestano komunisti iz okupiranih gradova i drugih ugroženih područja. Teško je utvrditi koliki su broj ljudi oni predstavljali u podgrmečkoj organizaciji. Podaci o socijalnoj strukturi partijske organizacije u Podgrmeču govore da je ona u punoj mjeri odgovarala socijalnoj strukturi stanovništva, tj. da je u njoj bilo najviše seljaka. Krajem 1942. godine, odnosno početkom 1943. godine na terenu Podgrmeča bilo je 270 članova Partije. Nakon IV neprijateljske ofanzive, utvrđen je broj od oko 80 članova KPJ, od kojih su mnogi bili bolesni od tifusa. Ukoliko nisu izgubili život u velikim zbjegovima grmečkog naroda, komunisti Podgrmeča otišli su u vojne jedinice. Pa ipak, već 9. maja 1943. god. Okružni komitet izvještava Oblasni komitet o 140 članova Partije.¹⁰⁾

I još jedan podatak. 17. maja 1943. god. održana je okružna partijska konferencija sa 89 učesnika, na kojoj je tajnim glasanjem biran Okružni komitet. 1. februara 1944. godine bilo je u Podgrmeču 516 članova Partije, od čega 408 seljaka. U sastavu članstva bilo je 98 žena.¹¹⁾

Stalni porast partijskog članstva bio je izraz političkog stanja u Podgrmeču. Biti član Partije nije bila nikakva privilegija, niti vlast. Kao ilustraciju navodim pismo Oblasnog komiteta za Bos. krajinu okružnim komitetima, upućeno 31. avgusta 1944. godine. Ono upozorava na greške komiteta koji preuzimaju funkcije vlasti (premještaju učitelje ili odbornike — komuniste bez znanja birača, zatim na pojavu da su odbornici više okrenuti komitetima nego višim instancama vlasti; upozoravaju se komiteti da ne mogu mijenjati odluke odbora, naređivati im, nego samo pomagati da izvrše svoje zadatke; komiteti ne treba da »trebuju« svoje izdržavanje kod odbora ili komandi mjesta, ili da to traže od naroda. Komiteti se upućuju na primanje članarina od partijskog članstva u novcu i naturi i primanju dobrovoljnih priloga od simpatizera.¹²⁾

Podgrmeč je u mnogo čemu primjer najdosljednijeg rada Partije u organizovanju naroda, u izgradnji narodne vlasti, u jačanju vojne i političke snage narodnooslobodilačke vojske, u povezivanju fronta i pozadine, stvaranju idejno-političkog jedinstva naroda. Nije se radilo samo o opštoj agitaciji i objašnjavanju ciljeva narodnooslobodilačkog pokreta, nego o najrazličitijim oblicima okupljanja naroda, stvaranju grupa aktivista — bilo da se radilo o partijskim i skojevskim organizacijama, aktivima antifašističke omladine, odborima žena, bilo o drugim oblicima tajnog okupljanja ljudi — čitalačkim grupama, pjevačkim horovima ili drugim vrstama kulturno-umjetničke i prosvjetne djelatnosti, vojno-političkim i zdravstvenim kursevima itd. Glavnu snagu u svim ovim oblicima okupljanja predstavljala je omladina i žene. Najšire okupljanje žena i omladine značilo je oslobađanje revolucionarne energije koja je, probuđena, davala narodnooslobodilačkoj borbi svenarodni karakter. Organizovanje omladine i žena u NOP doprinosilo je, kako njegovom brojnom jačanju, politizaciji svih slojeva stanovništva na oslo-

¹⁰⁾ Arhiv Instituta za radnički pokret Sarajevo (AIRP, 3/1191).

¹¹⁾ (AIRP, 4/2014 k. br. 2484).

¹²⁾ (AIRP, 100/2700 k. br. 3631).

bođenoj teritoriji, tako i aktiviranju najbrojnijeg dijela stanovništva u jačanju vojnih jedinica, obezbjeđivanju potreba za vojsku i prilagođavanju cjelokupnog života ratnim uslovima. Političko djelovanje među omladinom i ženama značilo je i nove izvore partijskog članstva i članova Saveza komunista omladine. Poznato je da u ovim selima, kao i na drugim terenima Bos. krajine nije bilo nikakve društvene tradicije organizovanja, naročito žena. I pored toga, ne može se govoriti o znatnim teškoćama u radu na okupljanju omladine i žena. Potrebe borbe rušile su sve patrijarhalne tradicije. Konzervativni otpori političkom radu žena i omladine vrlo brzo su dobili rang reakcionarnog ponašanja i ometanja narodnooslobodilačke borbe. Priznavanje ravnopravnosti žena, priznavanje punoljetnosti omladini od 18 godina i izbornih prava značilo je izlaženje iz anonimnosti i političke zavisnosti ogromne mase naroda i na taj način demokratizaciju cjelokupnog života na oslobođenoj teritoriji, društvenog i porodičnog. Ravnopravno uključivanje u revolucionarne tokove bogatilo je u praksi revolucionarni program, uvodeći u politički život i one slojeve naroda koji su u revoluciji tražili i promjenu svog vlastitog položaja u društvu.

Rad KPJ u Podgrmeču među omladinom

Rad sa omladinom od početka organizovanog rada partijskih organizacija bio je među najvažnijim zadacima komunista. O tome govore i dnevni redovi partijskih organizacija i rukovodstava koji su, u raznim oblicima, raspravljali o okupljanju, radu omladine, njenom učešću u političkom životu, okupljanju u razne forume prosvjetnog i kulturno-umjetničkog rada. Karakteristično je da su omladinke gotovo u istom broju učestvovala u omladinskim organizacijama, s tim što je broj muške omladine, zbog odlaska u vojne jedinice, u kasnijim godinama rata bio sve manji. Taj odnos se naročito promijenio za vrijeme IV neprijateljske ofanzive kada je veliki broj mladića iz redova SKOJ-a i USAOJ-a otišao u vojne jedinice. Navodim podatke iz izvještaja Okružnog komiteta od 10. novembra 1943. godine koji je upućen Oblasnom komitetu, a u kome stoji da na terenu ima 96 skojevskih grupa sa 260 muških i 396 ženskih članova. Omladine u USAOJ-u je 7419, od toga preko četiri hiljade djevojaka. Oko 2670 onladinaca i omladinki bili su organizovani u 35 radnih četa i 9 vodova u kojima je takođe broj djevojaka bio veći. Slično je bilo i po pojedinim srezovima i opštinama. Sreski komitet Bos. Krupe izvještava 24. avgusta 1943. da na srezu postoji 25 skojevskih grupa sa 220 članova, od toga 157 djevojaka. U pet opštinskih rukovodstava SKOJ-a bilo je 40 članova, od kojih 16 djevojaka.

Ove podatke navodim u namjeri da naglasim ogromnu ulogu mladih generacija Podgrmeča u jačanju vojnih jedinica narodnooslobodilačke vojske, kao i ulogu ženske omladine u obavljanju teških ratnih zadataka snabdijevanju armije i zadovoljavanju drugih društvenih potreba.

U oktobru 1941. godine uporedo sa formiranjem Okružnog komiteta formiran je i Okružni komitet SKOJ-a. Time je počelo organizovano uključivanje omladine u društveno-politički život i rad. Rad sa omladi-

nom odvijao se preko najrazličitijih formi, zavisno od uslova u pojedinim selima, stava roditelja prema okupljanju omladine, kao i pismenosti omladine, koja je naročito kod djevojaka, bila veoma niska. Zbog toga je kulturno-prosvjetni rad, uključujući i formiranje analfabetskih tečajeva bio stalna forma rada među omladinom i u vojsci i na terenu, sastavni dio svih radnih i političkih akcija i omladinskih takmičenja. U okviru takmičenja krajiške omladine (Drvar, Podgrmeč, Kozara) u ljeto 1943. godine koje je imalo karakter radnih akcija (žetva, prenošenje žita) formirano je 45 analfabetskih tečajeva sa 839 učesnika, 44 omladinska hora, 26 diletantskih sekcija i 14 pionirskih horova.¹³⁾

Događaji, čiji je svjedok i neposredni učesnik bila mlada generacija, imali su snažan uticaj ne samo na njihovo političko opredjeljenje, nego i na stvaranje radnog, stvaralačkog oduševljenja, inicijative plemenite želje za podvizima, vjere u pobjedu i ljepši život. Biti član SKOJ-a bila je čast i težnja najvećeg dijela ove omladine. Neke skojevske organizacije uslovljavale su prijem u SKOJ pismenošću. Bilo je slučajeva da mladi partizan pogine prije nego što je ispunio uslove za ulazak u redove SKOJ-a. Takvi su posmrtno proglašavani članovima ove organizacije. Revolucija je u tim razbuđenim omladinskim masama našla svoje najvjernije sljedbenike i najpouzdaniji oslonac u borbi za izmjenu društvenih odnosa. Sve što je doraslo do puške i do snage za rad u podgrmečkim selima stavljalo se na raspolaganje.

1941. godine, u oktobru mjesecu, formiran je prvi omladinski vojno-politički kurs u selu Dubovik na krupskom srezu. Do 5. jula 1942. godine održano je 7 ovakvih kurseva. Najmasovniji je održan u Jasenici u ljeto 1942. godine sa oko 300 učesnika, među kojima je bilo 76 djevojaka, najviše skojevki. Svi kursisti raspoređivani su u vojne jedinice. Odlazene grmečke omladine u vojne jedinice bilo je dobrovoljno i organizovano. U proljeće 1942. godine iz vojnih jedinica Grmeča izdvojena je četa najboljih i najsvjesnijih boraca, uglavnom skojevaca i članova Partije za krajiški proleterski bataljon, zajedno sa takvim četama iz drvarskih i kozarskih jedinica. Oko 700 grmečkih omladinaca i omladinki popunili su redove proleterskih brigada koje su u ljeto 1942. god. stigle u Bos. krajinu. Oni su ulazili i u sastav protučetničkih udarnih bataljona koji su operisali u krajevima gdje su sa okupatorom i ustašama djelovale četničke jedinice protiv narodnooslobodilačke vojske. Organizovanje vojne i političke obuke za omladinu bio je od izuzetnog značaja za stvaranje unutarnjeg jedinstva vojnih jedinica, kao i za njihovo političko djelovanje na terenima gdje su vodili borbe. Oni su bili nosioci bratstva i jedinstva, pravilnog stava prema narodu. Isto tako bio je to preduslov da se iz njihovih redova izdvaja rukovodeći vojni i politički kadar u jedinice tj. za nove jedinice koje su neprestano stvarane ulaskom sve većeg broja boraca u redove NOV iz krajeva koje je oslobodila NOV. Ulazak omladine koja je prošla vojne i političke kurseve, sa jasnim stavovima o ciljevima narodnooslobodilačkog pokreta, sa iskustvom u političkom radu značilo je ogroman doprinos stvaranju pokretnih vojnih jedinica, njihovom idejno-političkom uzdizanju, disciplini i pravilnom ponašanju prema narodu u krajevima gdje su dolazili, ka-

¹³⁾ »Glas« — Organ NOP-a za Bos. krajinu od 4. oktobra 1943. godine.

ko u političkom pogledu, tako i u odnosu na narodnu imovinu itd. U ustaničke jedinice, koje su na početku ustanka bile isključivo stvorene od ljudi koji su završili vojsku, stigle su hiljade mladih sa mnogo jasnijim i širim političkim vidicima i raščišćenim stavovima o osnovnim ciljevima borbe. Bila je to mlada vojska revolucije.

Sličnu političku ulogu i značaj imala je omladina na oslobođenoj teritoriji. Mada se, najčešće iznose podaci o radnim naporima organizovane podgrmečke omladine, treba istaći da je njihova uloga u svakodnevnom političkom životu Podgrmeča bila nezamjenjiva. Neposredno učesće omladine u pripremanju izbora i izboru narodnooslobodilačkih odbora, kao i izbor najsvjesnijih omladinaca i omladinki u odbore nove narodne vlasti doprinosilo je da ti organi budu zaista novi po svom političkom sastavu, odnosno prema potrebama borbe, da njihovi članovi budu najistaknutiji u davanju i radu za potrebe vojske i naroda. Omladina se angažovala i prilikom izbora ljudi u organe narodne vlasti. Mi smo gotovo napamet naučili brošuru »Organizacija i ustrojstvo narodne vlasti«, pripremajući se za zborove. Omladina je masovno dolazila na zborove. Zborovi za izbore organa vlasti bili su mjesta na kojima je najčešće dolazilo do sukoba između starog, preživjelog i novog, naprednog. Omladina je pri tom odlučno i uspješno provodila liniju KPJ. Veliki prelom u dotadašnjem gledanju ljudi na vlast bio je izbor žena i djevojaka u organe vlasti »U tom odboru zalaganjem omladine od devet odbornika 5 su bile žene«.¹⁴⁾

Uticao na izbore narodnooslobodilačkih odbora od strane KPJ i organizacije omladine i žena, kao i vojnih jedinica kada su bile na terenu i u njima učestvovala, bio je samo politički. Do kraja su poštovana demokratska prava u odlučivanju o izboru odbornika koji su vršili na najvišim skupovima stanovnika pojedinih sela. (Takvom jednom biranju seoskih odbornika prisustvovala sam u selu Grdanovcima, sanski srez, početkom maja 1942. godine. U selu je, bio i jedan bataljon naše vojske. Birači su se podijelili u mišljenju koga treba izabrati u odbor. Oko jedne velike bare, s jedne i druge strane stajale su dvije grupe seljaka i svaka je birala svoje predstavnike. Izrazito veća bila je grupa kojoj su prisustvovali omladina i žene sa svojom listom odbornika koje su namjeravali izabrati.) Njihov izbor zavisio je od svijesti birača. Baš zbog toga bila je dragocjena uloga omladine, jer je od sastava odbornika zavisila ishrana vojske, doprinos pojedinih sela u akcijama sakupljanja potreba za vojsku, pravilna raspodjela tereta rata prema imovnom stanju domaćinstava, radnoj snazi, prihvatanje izbjeglica sa okupirane teritorije, briga o djeci bez roditelja, starim i bolesnim ljudima, snabdijevanje partizanskih bolnica, rad kurseva i škola, što su mogli izvršavati samo ljudi duboko privrženi revoluciji.

Omladina Podgrmeča predstavlja posebnu temu u proučavanju situacije na ovom terenu u vrijeme narodnooslobodilačke borbe. Ona se, osim svojim političkim i radnim poletom, izdvajala još jednom osobinom. To je bila ogromna, dirljiva želja za znanjem, za učenjem, za čita-

¹⁴⁾ Aleksa Trtica: *Aktivnost omladine sela Radića i okolnih sela 1941/42 godine, Podgrmeč u NOB*, knjiga 3, str. 472.

njem, za kulturom i umjetnošću. U oskudnim uslovima podgrmečkih sela, gdje je i prije rata knjiga bila rijetkost, teško je bilo zadovoljiti te probuđene želje omladine. Hiljade mladih ruku listalo je jedan primjerak knjige »Mati« od Maksima Gorkog, »Selo Demetrovo« od Silonea, »Tihi Don« od Šolohova. Studenti i đaci koji su za vrijeme školovanja učestvovali u đačkim, radničkim i studentskim kulturno-umjetničkim društvima osnivali su po selima recitativne horove koji su izvodili pjesme Alekse Šantića »O, klasje moje«, »Mi znamo sudbu«, zatim »Kmeti« i »Sloboda« Petra Kočića, pjesme Oskara Daviča i Radovana Zogovića i dr. U ovim horovima omladina je naučila desetine revolucionarnih i rodoljubivih pjesama koje su postale neodvojivi dio njihove svijesti i osjećanja. Ogroman uticaj na mlade generacije Podgrmeča i Krajine imalo je pjesničko djelo Branka Ćopića koje temom i izrazom, aktuelnošću i umjetničkom vrijednošću predstavlja jedinstven doprinos umjetnika stvaranju borbenog jedinstva i morala boraca revolucije. Zajedno sa djelom Skendera Kulenovića, ono je primjer angažovanosti umjetnika u revoluciji, koji, pišući o njoj, daju narodu koji je ostvaruje podršku u svakodnevnoj borbi i viziju jednog novog svijeta i društva u kome će živjeti nakon pobjede.

Ideološko-politički rad među omladinom bio je stalni zadatak i omladinskih rukovodstava i partijskih organizacija. Sve teme koje su bile neophodne za razumijevanje ciljeva narodnooslobodilačkog pokreta izučavane su na raznim sastancima omladine, u predahu na radnim akcijama, na kursevima posebno organizovanim za omladinske aktivnosti ili šire grupe omladine. Osim redovnih političkih informacija koje su najčešće stvarane na osnovu radio-izvještaja koji su umnožavani, partizanske štampe, usmenih izlaganja na zborovima i konferencijama, omladina je čitala i marksističku literaturu, koja se, osim manjeg broja knjiga Marksa, Engelsa, Lenjina, nekih glava Istorije SKP(b), sastojala najčešće, naročito nakon dolaska Centralnog komiteta i Vrhovnog štaba u Krajinu, od materijala sa V partijske konferencije, člana druga Tita i ostalih članaka i proglaša iz »Proletera« itd. Naročita pažnja posvećivana je izučavanju nacionalnog pitanja u Jugoslaviji. Nakon formiranja ZAVNOBiH-a, pogotovo Drugog zasjedanja, kada je ZAVNOBiH iz opšte-političkog rukovodstva narodnooslobodilačkog pokreta prerašao u najviši organ državne vlasti Bosne i Hercegovine, kao izraz njenog novog položaja u Jugoslaviji, u čitavom narodu, pa i među omladinom posebno su izučavane njegove odluke, kao i Rezolucija Izvršnog odbora Narodnog fronta Bosne i Hercegovine donesena prilikom njegovog formiranja 3. jula 1944. godine u Zdeni. To je bila široka akcija na popularisanju odluka ZAVNOBiH-a kao predstavnika bosanskohercegovačke državnosti ostvarene u narodnooslobodilačkoj borbi. Nakon II zasjedanja ZAVNOBiH-a partijske organizacije u Podgrmeču i širom Krajinu veoma intenzivno su radile na popularisanju samostalnosti i državnosti Bosne i Hercegovine.

Rad KPJ među ženama

Kao i u svim ranijim bunama i pokretima naroda, 1941. godine žene su bile aktivne u pomaganju ustanka. One su kuvale, šile, plele

odjeću za svoju vojsku, njegovale ranjenike, čuvale djecu, radile u poljima. Njihov rad imao je karakter pomaganja muškim članovima porodice koji se nalaze u borbi. Prilikom održavanja političkih konferencija, žene, kao ni omladina, nisu pozivani. Prve političke konferencije žena počele su se održavati krajem oktobra i u novembru 1941. godine. Jedna od prvih većih konferencija održavana je u opštini Rujiška, na kojoj je donesena i Rezolucija u kojoj žene pozdravljaju svoju oslobođilačku vojsku, pozivaju je na borbu do uništenja fašističkih okupatora i narodnih izdajnika i, istovremeno, pozivaju borce da se uzdrže od nasilja i osvete nad muslimanskim i hrvatskim narodom, ženama i djecom, koji nisu krivi za zločine koje su ustaše izvršile nad srpskim narodom. Politika bratstva i jedinstva brzo je postajala dio svijesti podgrmečkih žena, kao i ostali program NOP-a.

Antifašistički front žena nije bio nikakva feministička organizacija. On to nije ni mogao biti, jer feminizam znači borbu protiv muškaraca kao nosioca diskriminacije žena. U revoluciji su i muškarci i žene vodili borbu protiv okupatora i domaćih izdajnika, zajednički izgrađivali nove društvene odnose. AFŽ, kao ni omladinske organizacije, nije bio transmisija Partije. On je bio organizacioni oblik učešća žena u revoluciji. Već u proljeće 1942. godine u Podgrmeču je u 72 sela, od oko 80 koliko je bilo oslobođenih, imalo organizovano odbore AFŽ-a. Organizacije žena bile su najneposredniji saradnici narodnooslobodilačkih odbora. Bavile su se sakupljanjem hrane za vojsku i ranjenike, pletenjem i šivanjem za potrebe partizana, brinule su se o djeci bez roditelja, učestvovala u akcijama protiv epidemija tifusa, dizenterije, svraba, pružajući pomoć zdravstvenim radnicima. Najveći broj članova zdravstvenih sekcija koje su formirane u NOO-ima bile su žene. O tom radu govori jedan izvještaj odbora AFŽ-a iz Majkić Japre u kome piše da je »od 200 kuća u selu okrečeno 120, da u selu ima 80 bunara i izvora od kojih je 15 nečisto, da je iskopano 49 nužničkih jama, a treba još 155«.

Partijska rukovodstva imala su zadatak da se stalno brinu o omasovljenju AFŽ-a, o izboru najaktivnijih žena u NOO, da se bore protiv sektaštva u prijemu žena u Partiju, kao i protiv naređivačkog odnosa odbora narodne vlasti prema masovnim organizacijama žena i omladine. U članku »Nedostaci i zadaci NOO«, Đuro Pucar Stari upozorava da njihov odnos prema organizaciji AFŽ-a i USAOJ-a ne može biti naređivački, »jer su to masovne antifašističke organizacije, dio narodnooslobodilačkog pokreta sa kojima odbori narodne vlasti sarađuju u svakodnevnom radu, ali im ne mogu naređivati«. ¹⁵⁾

Isto tako, Oblasni komitet KPJ za Bos. krajinu u pismu upućenom svim okružnim komitetima 16. januara 1944. godine upozorava da su »niže organizacije AFŽ-a više okrenute svojim višim rukovodstvima, nego partijskim organizacijama na terenu, da se ispoljava tendencija centralizacije AFŽ-a i njihovog pretvaranja u »ženski aktiv u Partiji«, što je dovelo do stvaranja ćelija u sreskim, okružnim, pa i u Oblasnom odboru AFŽ-a, čime se rukovodstva žena izdvajaju od opšteg partijskog

¹⁵⁾ »Glas«, br. 1, 31. jula 1943. godine.

i političkog života. U pismu se naglašava da je za rad AFŽ-a u prvome redu odgovorna Partija.¹⁶⁾

Ova pojava se, vjerovatno, može protumačiti prisustvom Centralnog odbora AFŽ-a u Bos. krajini u to vrijeme, što je uslovalo shvatanje, da su niže organizacije, u prvom redu, odgovorne višem rukovodstvu svoje organizacije, pogotovo zbog toga što su u Centralnom odboru bile istaknute ličnosti žena u revolucionarnom radničkom pokretu Jugoslavije, što je dovodilo do nesklada u organizacionom povezivanju rukovodstva AFŽ-a sa odgovarajućim partijskim rukovodstvima na terenu. Međutim, ovaj problem nije imao odraz na opšte ponašanje žena u organizacijama AFŽ-a u Podgrmeču.

Partijske organizacije i rukovodstva vodila su neprekidno brigu da se što više žena primi u članstvo Partije, kao i da se što veći broj žena bira u narodnooslobodilačke odbore. To je bilo neophodno i zbog toga što je sve veći broj muškaraca odlazio u vojne jedinice, što je povećalo ulogu žena u cjelokupnom političkom i ekonomskom životu oslobođene teritorije.

Na vojno-političkom savjetovanju u Skender Vakufu (februara 1942. godine) podgrmečki okružni komitet u svom izvještaju navodi da u Partiji ima 13 žena. U izvještaju Okružnog komiteta za Podgrmeč upućenom Oblasnom komitetu 10. XI 1943. godine iznesen je podatak da je od 8683 žene u Podgrmeču organizovano u AFŽ-u oko 6 hiljada žena, a u članstvu Partije nalaze se 54 žene, a u izvještaju od 1. 11 1944. godine navodi se broj od 98 žena, članova KPJ, uglavnom seljanki.

Ulaskom naših jedinica u Bihać, Cazin, Veliku Kladušu i Bos. Kru-pu 1942. godine dolazi do snažnog prodora uticaja narodnooslobodilačkog pokreta na mase žena iz ovih krajeva, naročito na muslimanske žene. Samo na području cazinske opštine organizovano je u AFŽ 350 Muslimanki. Aktiviranje žena Muslimanki stvorilo je uslove za tješnje povezivanje žena raznih vjerskih i nacionalnih pripadnosti u ovim krajevima, što je imalo obostrani interes — stvaranje međusobnog povjerenja i sagledavanje zajedničkih interesa. Osim zajedničkog interesa u borbi za oslobođenje zemlje, žene je povezivao sličan položaj u društvu i porodici, sa svim posljedicama — prosvjetnom zaostalošću, ekonomskom zavisnošću, političkom neravnopravnošću, nejednakošću između očinskih i materinskih prava. Sve je to povećavalo sličnost, a umanjivalo razlike među ženama i upućivalo ih na zajedničku borbu. Iz zajedničkih interesa, programski i organizaciono ispoljenih u Antifašističkom frontu žena stvaralo se zajedništvo krajiških žena čiji je doprinos politici bratstva i jedinstva Srba, Hrvata i Muslimana i NOB-u ogroman.

Podgrmeč je za cijelo vrijeme rata bio neprestano važan kraj za snabdijevanje vojnih jedinica ne samo na svom nego i na širem teritoriju. U isto vrijeme u njegovim oslobođenim selima bilo je na hiljade izbjeglica iz ugroženih ili okupiranih krajeva. Na jednoj konferenciji predstavnika narodnooslobodilačkih odbora Podgrmeča, održanoj u jesen 1942. godine, na osnovu izvještaja odbornika iz pojedinih opština

¹⁶⁾ (AIRP, 2449/2).

Podgrmeča, Đuro Pucar Stari, koji je bio prisutan na toj konferenciji, izračunao je da u Podgrmeču ima 28.000 izbjeglica, od toga pretežno žena i djece. Samo u opštini Jasenica dolazilo je na domaćinstvo prosječno 5 izbjeglica.

Radi boljeg razumijevanja napora ovog kraja u zadovoljavanju materijalnog obezbjeđenja vojske, bolnica, izbjeglica i uopšte stanovništva, treba istaći da su glavni nosioci ovog tereta bila sela koja su višak žita i ostalih poljoprivrednih proizvoda ostvarivala za vrijeme NOB-a, najvećim dijelom zbog nepostojanja robne razmjene sa gradovima i potrošačima iz pasivnih krajeva. To je, s druge strane, u oslobođenim selima izazvalo nestašicu mnogih neophodnih proizvoda — soli, petroleja, tekstila i dr. Jedan od načina ublažavanja nestašice soli bio je, npr., korištenje gorko-slanog izvora vode u Majkić Japri, odakle su seljaci, čak i iz veoma udaljenih sela vukli buradima vodu, nastojeći da na taj način obezbijede održavanje zimnice u mesu i drugim namirnicama.

Iako je seosko stanovništvo Vrbaske banovine predstavljalo preko 80% ukupnog stanovništva, stanje poljoprivrede bilo je takvo da se o stvarnim viškovima nije moglo govoriti. »Na 140 hiljada domaćinstava dolazila je površina od 600 hiljada hektara obradive zemlje, na kojoj je bilo svega 37.000 željeznih plugova, što znači da 70% domaćinstava ore drvenim plugom. Prinosi po hektaru 1939. god. bili su: pšenice 10 mtc, ječma 3, raži 9, zobi 10, kukuruza 8,75 mtc po hektaru.«¹⁷⁾

Veći dio najplodnije teritorije Bos. krajine nalazio se pod okupacijom. Mada su iz ovih krajeva (npr. Lijeve polja) uz pomoć vojske i naroda izvlačene znatne količine žita i ostalih namirnica, sa porastom vojske to nije moglo rasteretiti stanovništvo oslobođene teritorije od sve većeg doprinosa zbog porasta vojnih jedinica, snabdijevanja hranom gradova koji su oslobođani, pomoći pasivnim krajevima itd. Kasnije, sve šira oslobođena teritorija koja je uključivala i srezove, kao što je Ključ sa saničkom dolinom, Prnjavor, dio derventske sreza, oporavljanje Kozare nakon teške ofanzive, takođe je teško mogla pratiti narastanje potreba vojske. Vojska je likvidacijom neprijateljskih uporišta znatno povećavala naoružanje, odjeću, obuću, sanitetske potrebe, ali je u pogledu ishrane, uglavnom, zavisila od naroda.

U Podgrmeču su vođene stalne akcije za prikupljanje hrane od naroda, izvođene radne akcije na poluoslobođenoj teritoriji ili prenošenju žita i drugih namirnica iz udaljenih krajeva (npr. centralne Bosne). Građeni su, najčešće u Grmeču, magacini za smještaj hrane. Prodor neprijatelja na slobodnu podgrmečku teritoriju u vrijeme IV neprijateljske ofanzive znatno je oslabio ekonomsku moć podgrmečkih sela koje je neprijatelj opljačkao, kao što je prouzrokovao smrt velikog broja stanovnika koji su se našli u zbjegu u Grmeču. Među narodom harao je tifus, svrab, dizenterija i druge bolesti. Pa, i pored toga, te 1943. godine, u Podgrmeču su vršeni veliki naponi da se udovolji potrebama borbe. 23. juna 1943. godine Oblasni komitet KPJ za Bos. krajinu upućuje pismo svim Okružnim komitetima u vezi sa obezbjeđenjem životnih namirnica. U njemu se, pod parolom: »Ni zrna žita okupatoru«, upozorava

¹⁷⁾ ABK, Zapisnik 10 zasjedanja banskog vijeća Vrbaske banovine, 1940. god.

na potrebu da svaka kuća stvara podzemna skloništa, da se stvaraju bunker i oko sela ili u šumi, upozorava se na potrebu brze žetve i sklapanje žita, preporučuje se mobilizacija konja za vršidbu, formiranje poljoprivrednih radnih brigada, uključivanje u rad svih koji nisu angažovani na zaštiti sela itd.¹⁸⁾

Da bi se tereti što ravnomjernije rasporedili na stanovništvo, u aprilu 1943. godine prišlo se rekviziciji životnih namirnica. U pismu od 7. aprila 1943. godine Oblasni komitet upozorava Okružni komitet na način kako treba pristupiti tom zadatku. Kao najosnovnije ističe se da je »rekvizicija progresivna i da je treba vršiti prema imovnom stanju, zatim, da svakoj porodici od koje se rekvirira žito treba ostaviti a) 1 kg po odrasloj osobi, b) pola kilograma po djetetu do desete godine, c) potrebna količina za sjetvu, d) potrebna količina za određeni broj radnika koji će u toku proljeća i ljeta raditi na obradi zemlje (odnosi se na porodice čiji su članovi ubijeni od neprijatelja i one čiji se sinovi i očevi nalaze u partizanima).¹⁹⁾

U pismu se napominje da rekviziciju treba vršiti u opštinama i selima bliže neprijateljskim položajima i tamo gdje su sela manje stradala od neprijatelja. Pismo je potpisao Đuro Pucar Stari.

U julu 1944. Okružni komitet Podgrmeča izvještava Oblasni komitet da su »prilozi za vojsku kupljeni na osnovu štednje — ukidanjem jednog obroka dnevno u domaćinstvima i da je to sprovedeno preko zborova i konferencija sa narodom.«²⁰⁾

Iste godine zavedeni su bezmesni dani u ustanovama NOO i vojno-pozadinskih vlasti. Prema pisanju štampe, u tom periodu »samo za ishranu jedinica na području Krajine treba zaliha od 475 vagona žita, 100 vagona zobi, 100 vagona mesa, 80 vagona krompira, 15 vagona masti itd.«²¹⁾

Spominjući ove podatke, želim da istaknem, pored neizmjernog doprinosa naroda Krajine, i posebno Podgrmeča, i veliku organizaciono-političku snagu KPJ i narodnooslobodilačkih odbora koji su sve više sticali neosporni autoritet narodne vlasti. Zajedno sa masovnim političkim organizacijama oni su uspjeli da se cjelokupni život i rad podredi potrebama borbe za oslobođenje zemlje.

U sklopu ogromnih napora naroda i NOO da se obezbijede potrebe fronta, još impozantnije djeluje rad i rezultati na razvijanju prosvjete, kulture, zdravstva i socijalne politike kao neodvojivih funkcija nove narodne vlasti. U Podgrmeču su od 1941. godine organizovani alfabetski tečajevi, a kasnije i škole za djecu. Stvarani su domovi za djecu bez roditelja. Otvarane su ambulante, bolnice za ranjenike i za narod. Vođena je borba protiv epidemija podizanjem higijenske svijesti naroda. Građene su partizanske bolnice u šumama, magacini, rješavani problemi ishrane, stanovanja, pomoći u stoci i sjemenskom žitu narodu u postradalim krajevima i porodicama boraca. Sve to stvaralo je veliko

¹⁸⁾ AIRP 19—1228 k. br. 1452.

¹⁹⁾ AIRP, 10/1160.

²⁰⁾ AIRP, 29/2510, k. br. 3293.

²¹⁾ »Glas« NOP Bos. Krajine, 20. XII 1944.

povjerenje naroda i vojske u narodnu vlast, kao što je povezanost naroda sa onima koje su birali bila najbolja prepreka njihovoj birokratizaciji i samovolji. Narod je u odbornicima gledao najpredanije borce, najpouzdanije organizatore — svoje oruđe u borbi za pobjedu.

Narod izvan vojnih jedinica, kao i aktivisti raznih organizacija i NOO, pored izvršavanja najtežih zadataka koje je nametala NOO, bili su stalno izloženi napadima neprijatelja, bez mogućnosti odbrane, odlazili u razne akcije skopčane sa mogućnošću neprijateljskih ispada, odlazili u vojne jedinice ili u zbjegove za vrijeme neprijateljskih ofanziva. Narodnooslobodilački rat nije imao pozadinu slično klasičnim ratovima. Slobodna teritorija bila je samo jedan od specifičnih frontova, sa kojega su neprestano dolazile nove snage u vojne jedinice. To su bili dobrovoljci iz masovne baze narodnooslobodilačkog pokreta — muškaraca, žena i omladine. Oni koji nisu bili u vojsci, radili su za front.

Svi na front — sve za front — narod Podgrmeča je za sve vrijeme rata časno ostvarivao ovaj ovaj zadatak NOB pod rukovodstvom KPJ.

Rezultati vojnog, ekonomskog i moralno-političkog doprinosa naroda Podgrmeča i njegovih komunista dopuštaju mi da kažem da su ovdje linija Partije i programa NOP-a postali moral naroda i da je u tome bila njegova nepobjedivost.